

De oudste blik op De Bilt

Gerrit Bloothoofd

Tussen 1554 en 1558 tekende Anthonie van den Wijngaerde (Antwerpen? ca 1525 – Madrid 1571) vanuit het westen een schitterend panorama in vogelvlucht van de stad Utrecht. Door het hoog gekozen standpunt is over de stad heen op de achtergrond Oostbroek te zien. Daar kan geen misverstand over bestaan: het is er ook bij gezet. Een deel van dit panorama vormt de omslag van het jubileumboek 'De Bilt in kaart gebracht' van Steven Hagers [1], terwijl het gehele panorama in het boek getoond en besproken wordt (figuur 1). In aanvulling op wat hij over de tekening in het boek schrijft wil ik hier ingaan op de vraag: wat is er in het panorama nog meer te zien in de omgeving van Oostbroek? Daarvoor moeten we die omgeving precies kunnen duiden en het is dan van belang om te weten vanuit welke positie de tekenaar ons naar Utrecht laat kijken. Die vraag leidt tot een boeiend onderzoek aan de hand van wat meetkunde.

Om een panorama van een stad te tekenen moet er afstand van worden genomen. Uit de positie van de Buurkerk ten opzichte van de Domtoren is af te leiden dat het stadsprofiel vanuit de richting van Vleuten gezien wordt. Mogelijk is Van den Wijngaerde daar op de toren geklommen. Maar op 8 km afstand is alleen het stadsprofiel van markante torens te zien. Voor de detaillering van de stad kon hij echter gebruik maken van een stadsplattegrond die in het stadhuis aanwezig was [2]. En die moet ook geholpen hebben om het vogelvlucht perspectief op de stad te realiseren. Omdat de spits van de Domtoren tot aan de horizon reikt wordt de suggestie gewekt dat de tekenaar ons minstens van die hoogte op de stad laat neerkijken. Dat kon hij natuurlijk niet werkelijk, maar hij heeft het zich goed voorgesteld. Hij gebruikte voor de dieptewerking ook een verdwijnpunt. Het verlengde van de lijnen langs de noordelijke en zuidelijke bolwerken komen aan de horizon precies bij de spits van de Domtoren samen (zie de rode lijnen in figuur 1). De keuze om de gezichtshoek van het panorama zo te kiezen dat het hoogste punt in de stad de horizon raakt gebruikt Anthonie van den Wijngaerde ook in andere panorama's, waaronder dat van Amsterdam. Hij is beroemd om zijn panorama's, die hij van diverse Europese steden maakte. In de laatste tien jaar van zijn leven heeft hij in opdracht van Philips II veel Spaanse steden getekend [5].

Laten we nu onze positie kiezen midden voor het panorama, bij het bruggetje, maar wat meer naar onder, buiten de tekening. Dan kunnen we vanuit één punt zichtlijnen tekenen naar plaatsen in de achtergrond langs karakteristieke punten in de stad (blauwe lijnen in figuur 1). Zo kijken we over de Jacobikerk naar Westbroek, tussen de Pieterskerk en de Domtoren door over de Gildpoort naar Amersfoort, over de Paulusabdij naar Oostbroek, langs Lepelenburg (dat teveel naar links getekend is) naar Bunnik, en over Sterrenburg naar Houten. Als we die lijnen op een gewone landkaart tekenen dan snijden ze elkaar in één punt op ongeveer 250 meter ten westen van de binnenstad van Utrecht. Dan staan we nu op de hoogste verdieping van de zuidelijke toren van het nieuwe stadskantoor van Utrecht¹. Natuurlijk kan Anthonie van den Wijngaerde daar in 1558 nooit op 100 meter hoogte hebben gestaan, maar hij heeft het zich wel goed verbeeld. Deze positie geeft ons echter een probleem omdat dit gezichtspunt wat zuidelijker ligt dan een zichtrichting uit Vleuten die voor het stadsprofiel zelf waarschijnlijk is. Vanuit Vleuten gezien zou de achtergrond wat meer naar links getekend moeten zijn.

Als we ons nu concentreren op het landschap achter de stad Utrecht, dan staan vanaf de Domtoren linksom naar het noorden *Amersfoort, Naarden, Muiderberg, Westbroek, Loosdrecht, Weesp, Amsterdam*, Loenen en Cronenburg vermeld, en rechtsom naar het zuiden *Oostbroek, Zeist, Bunnik, Odijk, Doorn, Amerongen, Wijk bij Duurstede, Culemborg, Houten, Zaltbommel, Asperen, Heukelum* en *Vianen*. De keuze van de getoonde plaatsen lijkt te zijn ingegeven door de kaart die Jacob van Deventer in 1542 van Holland en Utrecht tekende. Daarin zijn de hierboven schuingedrukte plaatsen met een stadsymbool met kerktorens aangeduid (ook al zijn Muiderberg, Asperen en Heukelum toch niet meer dan een dorp), en de andere plaatsen met een rondje. Het lijkt erop dat Van den Wijngaerde in ieder geval die door Van Deventer benadrukte plaatsen aan de horizon wilde opnemen, ook al is het twijfelachtig of die allemaal vanaf de Domtoren te zien zijn geweest. Hun volgorde is correct, maar naar de rand van de tekening zijn ze wel veel te centraal getekend. Vanaf Weesp noordwaarts zouden deze plaatsen eigenlijk buiten het panorama moeten vallen, en zuidwaarts geldt dat vanaf Asperen. De meeste overige plaatsen liggen in het zicht van Utrecht: Westbroek, Oostbroek, Zeist, Bunnik en Houten, waarbij Maartensdijk opvallend mist. Ze zijn ook niet aan de horizon getekend. We zagen al dat hun onderlinge posities heel goed kloppen met een gemeenschappelijk zichtpunt niet ver westelijk van de stad. Op de regiokaart van Van Deventer staan overigens zowel Maartensdijk als het Vrouwenklooster vermeld, en het is jammer dat Van den Wijngaerde dat niet ook heeft gedaan.

Als we nu weten vanuit welke positie de centrale achtergrond van het panorama getekend is dan kunnen we daar ook in meer detail naar kijken (figuur 2). We kunnen dan afleiden dat we tussen de Domtoren en Amersfoort het Vrouwenklooster bij De Bilt moeten zien [2]. Het klooster is daar met een torentje getekend, maar de naam is er niet expliciet bij gezet. Het Vrouwenklooster had oorspronkelijk twee torens maar die zijn wegens bouwvalligheid in 1519 vervangen door een enkele toren [6]. Die zal Van den Wijngaerde vanaf de Domtoren gezien kunnen hebben; de erbij liggende huizen van het dorp De Bilt waarschijnlijk niet. Links van het Vrouwenklooster loopt op de tekening met een bocht de Steenweg, nu de Utrechtseweg, naar voren en eindigt bij de Gildpoort (bij de huidige Museumbrug over de Biltse Grift bij de Berenkuil); in het panorama is daar precies onder Amersfoort een huis getekend. De Steenweg zet zich voort als de huidige Biltstraat en loopt op het panorama naar linksvoor. Er staat aan beide zijden van de weg een molen getekend. Dan volgen een aantal huizen aan de noordzijde en aan de zuidzijde het Heilig Kruis Gasthuis vlak buiten de binnenstad. De Steenweg eindigt bij de Wittevrouwenpoort (met *w.vro.* ingetekend op het panorama). Rechts van de Domtoren zien we nog de dubbele toren van het klooster Oudwijk, links van de zichtlijn Paulusabdij – Oostbroek, en het klooster van Oostbroek. Zo krijgen we een gedetailleerd vogelvluchtbeeld van het hele gebied tussen Westbroek en Oostbroek.

Het is ook de moeite waard om de voorgrond van het panorama wat nader te bekijken. Daar zien we de Vredenburg en de Catharijnepoort van waaruit de Vleutenseweg en de Vleutense Wetering ons tegemoet komen. De tekenaar plaatst zich hier op een hoger punt dat over de weg uitkijkt. Vandaar zien we de Domtoren in het verlengde van de kerk van het Ellendigenkerkhof. Op basis van de diepteverhoudingen in de tekening moeten we ons hier ook op 250 meter buiten de stadswal bevinden. Meer precies stond op die plek het St-Jobs Gasthuis aan de Vleutenseweg. Mogelijk is Anthonie van den Wijngaerde daar in het klokkentorentje of op een nabijgelegen molen geklommen om de voorgrond te tekenen [2, 3]. Zijn standpunt was er in elk geval niet veel hoger dan de huizen aan de Vleutenseweg.

Eigenlijk past Anthonie van den Wijngaerde hier een kunstgreep toe. De Vleutenseweg ligt ongeveer in het verlengde van de as Steenweg - Wittevrouwenpoort – Catharijnepoort en vormt daarmee een lijn die in het verdwijnpunt aan de horizon uitkomt (zie rode lijn in figuur 1). De Vleutenseweg moet op de tekening daarom eigenlijk naar links weglopen (vergelijk een houtsnede uit 1570 van die situatie in figuur 3), maar de tekenaar laat hem met een bocht naar het midden van de tekening gaan. Dat is nodig om de toeschouwer naar het punt te brengen waar de ligging van de plaatsen op de achtergrond in overeenstemming is met zichtlijnen langs karakteristieke punten in de stad, zoals al eerder is besproken. Het gevolg is dat de kerk van het Ellendigenkerkhof met de Vleutenseweg mee naar het midden is verschoven, maar daardoor wel een prominente plaats heeft gekregen.

Het panorama van Utrecht van Anthonie van den Wijngaerde geeft ons ook een beeld van het landschap tussen Oostbroek tot Westbroek in 1558. Juist in dat centrale deel van het panorama kloppen de verhoudingen goed. Om tot een mooi, duidelijk en overtuigend panorama te komen koos hij verschillende tekenposities voor de voorgrond (St-Jobs Gasthuis), het stadsbeeld (de kerktoren van Vleuten), de achtergrond (het centrale deel als gezien vanaf het huidige stadskantoor), en kromp hij de horizon. De techniek van diverse tekenpunten gebruikte hij ook voor panorama's van andere steden [4,5]. Die vrijheid van de kunstenaar leidt tot een resultaat dat we met een foto niet zullen kunnen reproduceren. Gegeven de schaarste aan contemporair cartografisch materiaal in het midden van de 16^e eeuw is het panorama van Utrecht van Anthonie van den Wijngaerde zeer bewonderenswaardig.

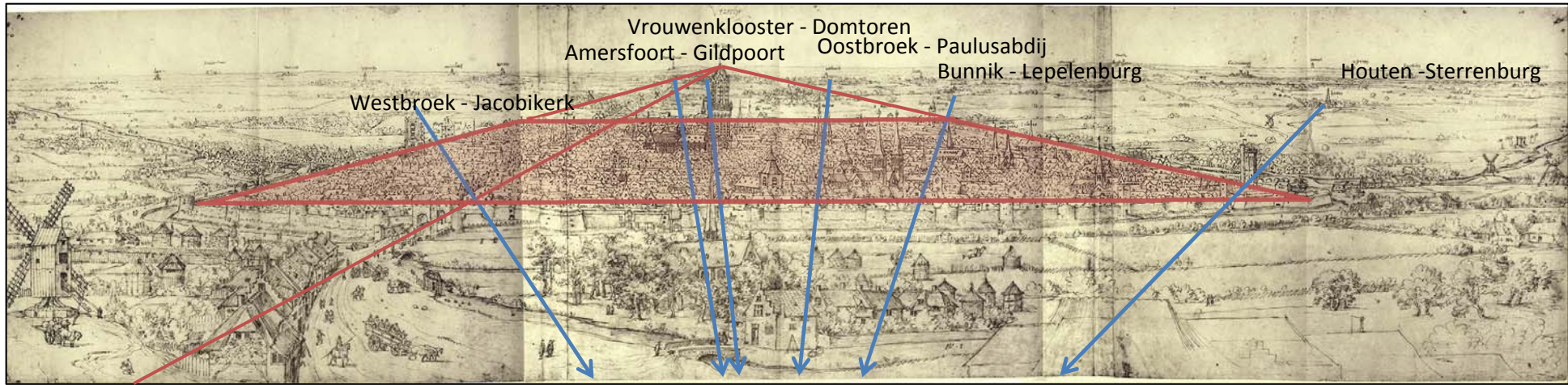
Referenties:

- [1] Steven Hagers (2012), *De Bilt in kaart gebracht*, HaEs producties, De Bilt. De originele tekening van Anthonie van den Wijngaerde bevindt zich in het Ashmolean Museum in Oxford.
- [2] George Charles Labouchere (1930), *Het door Anthonie van den Wijngaerde getekende panorama van de stad Utrecht*, bundel aantekeningen en concept artikel (32 pp), Utrechts Archief 831-3.15. Hij beschrijft het panorama zeer precies, maar gaat voor de interpretatie van de achtergrond mijns inziens onterecht uit van een gezichtspunt vanaf de Domtoren.
- [3] Jacob van Deventer, plattegrond van Utrecht, 1565, zie: <http://kaart.hetutrechtsarchief.nl/kaarten/oude-kaarten/van-deventer-1565/>
- [4] Cornelis Koeman en Marco van Egmond (2007), *Surveying and Official Mapping in the Low Countries, 1500 – ca. 1670*, hoofdstuk 43 in *The history of Cartography*, vol. 3, *Cartography in the European Renaissance, 1246-1295*, ed. David Woodward, Chicago University Press.
- [5] Rodríguez Méndez F.J., García Gago J.M. (2014), *Wyngaerde en Zamora*. EGE Revista de Expresión Gráfica en la Edificación; (8), pp. 67-75+141-145.
- [6] Jan van der Heijden (1992), *De kroniek van Henrica van Erp*, Biltse Grift 1, pp14-19.

Noot:

1. De verhoudingen midden in de tekening tussen de voet van het westelijk bolwerk, de voet van de domtoren, het oostelijk bolwerk, het Vrouwenklooster en de horizon zijn ongeveer 31:27:32:10. De beste benadering van deze verhoudingen (in radialen) wordt gevonden op 750 m van het westelijk bolwerk (39:16:32:13). De oost-west verhoudingen binnen de stad zijn dus ten gunste van het westelijk deel getekend, maar voor de rest is de overeenkomst vrij goed. Deze verhoudingen zijn bijna niet afhankelijk van de hoogte, waarvoor we dan op basis van de spits van de Domtoren 100 m

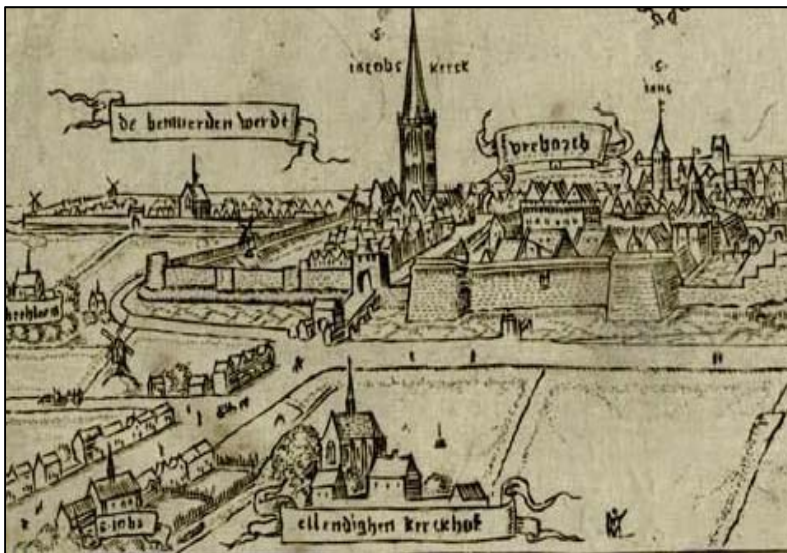
kunnen aannemen. Deze tekenpositie is wel wat westelijker (750 m) dan we op grond van zichtlijnen naar de achterliggende dorpen berekenen (250 m). De horizon ligt op 36 km.

Figuur 1. Panorama van de stad Utrecht van Antonie van den Wijngaerde, omstreeks 1558. De rode lijnen langs de noordelijke en zuidelijke bolwerken leiden naar het verdwijnpunt, evenals de lijn via de Catharijnepoort en de Biltse Steenweg. De blauwe zichtlijnen lopen vanaf achterliggende dorpen via markante punten in de stad naar een gemeenschappelijke positie circa 250 meter westelijk van de stad.

Figuur 2. Blik op De Bilt rond 1558. Links leidt de Steenweg van de Wittevrouwenpoort langs twee molens en de Gildpoort naar het Vrouwenklooster dat met een torentje boven enige bosschages uitsteekt. Daarachter zien we de Amersfoortse berg. Rechts van de Domtoren staat buiten de stad met dubbele torens het klooster Oudwijk en wat verder de abdijkerk van Oostbroek.

Figuur 3. Fragment van een houtsnede van Melchisedech van Hoorn uit ca. 1570, Utrechts archief. De Vleutenseweg is hier met het juiste perspectief correct in het verlengde langs de Vredenburg getekend. Linksonder staat het St-Jobs gasthuis van waaruit Antonie van den Wijngaerde de voorgrond van zijn panorama tekende.